

Oheň v pohřebních obřadech raně středověkých Slovanů

Plameny spjaté s přechodem člověka ze světa živých do světa mrtvých patří neodmyslitelně k lidské společnosti; po celá staletí i tisíciletí byly integrální součástí pohřebních rituálů.

■ Michal LUTOVSKÝ

Ústav archeologické památkové péče středních Čech, Praha

Odmyslíme-li si kremaci moderní doby, která se v Evropě na přelomu 19. a 20. století ujala do značné míry jako vzdor vůči obecně zaběhnutým náboženským pravidlům, vzplanuly v Čechách poslední kremací hranice někdy na počátku 10. století. Šlo o poslední záchvěv raně středověkého žárového pohřbívání, zvyku, který doprovázel Slovany od jejich příchodu do nových sídel v 6. století.

Již od počátku konstituování archeologie patřily lidské hroby k nejsledovanějším pramenům poznání. Důvodem prvotního zájmu byly pochopitelně artefakty, které se obvykle v hrobových kontextech dochovávají lépe a výrazněji nežli v odpadkových vrstvách na sídlišťích. Přestože i dnes mají nálezy

z hrobů nepominutelný význam, není už pro archeology hrob snůškou zajímavých předmětů, ale jedním ze zásadních projevů lidské společnosti. Přes veškerou složitost a nejednoznačnost odkrývaných stop přináší totiž jediné informace o nejvýznamnějším přechodovém rituálu, o pohřbu. Na druhou stranu představuje ovšem hrob jakousi špičku ledovce, pouze malou součást neuvěřitelně složitého souboru úkonů a jevů, z nichž většinu není archeologie vůbec schopna zachytit.

Význam ohně v pohřebních obřadech je nepochybný, v případě žárového ritu pak logicky zcela zásadní. I tady ovšem archeologie může většinou doložit jen ten oheň, který souvisel s vlastním hrobem, s jeho stavbou a ukládáním lidských ostatků. Očistné ohně zapalované v souvislosti s přípravou mrtvého na poslední cestu rozpoznatelné stopy v archeologických souvislostech nezanechají – a podobně jsme na tom bohužel i s identifikací vlastní kremací hranice. Pokud totiž nebyl mrtvý spálen přímo na místě hrobu, jsou její nalezení a přesvědčivá interpretace v podstatě nemožné.

■ Obr. 1 Poněkud nadnesenou představu o přípravě slovanské kremace podává obraz Rudolfa Adámka z Národní kroniky české z roku 1941. Scéna se dokonce odehrává na konkrétní lokalitě archeologicky zkoumané o několik let dříve – v Prachovských skalách

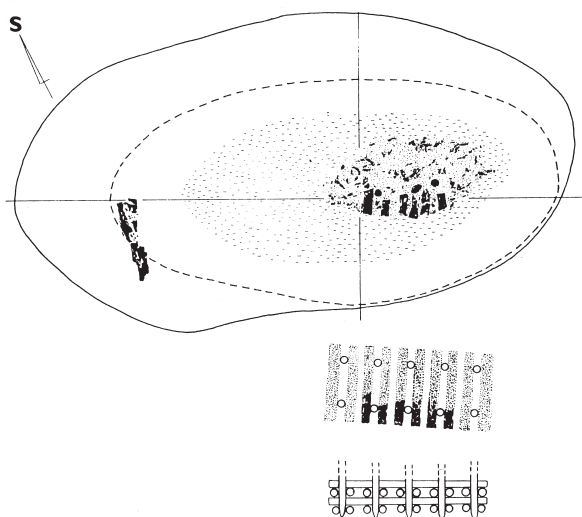
Kremace

O průběhu ale ani jakýchkoli podrobnostech raně středověké kremace, výlučného pohřebního rituálu českých Slovanů od 6. po většinu 9. století, nevíme vlastně nic – v Čechách se nedochovala žádná kremací hranice, také doklady ze sousedních zemí chybí, případně jsou spíše sporného charakteru. Ke spalování docházelo mimo prostor hrobu, patrně i mimo pohřebiště, nevíme ani, kde bychom měli hranici hledat. Neznáme totiž odpověď na otázku, zda kremace patřila spíše k fázi odpoutávání se od komunity (pak bychom ji mohli hledat poblíž osady), nebo k té části rituálu, kdy byl již mrtvý odevzdáván „jinému světu“ (tehdy by hranice byla spíše součástí pohřebiště). O způsobu kremace zprostředkované

■ Obr. 2 Koží u Orlíka (okr. Písek), zuhelnatělá borová fošna pod mohylou z 8. století představuje nejspíš stopu po symbolickém přibytí, zapáleném v rámci pohřebních obřadů

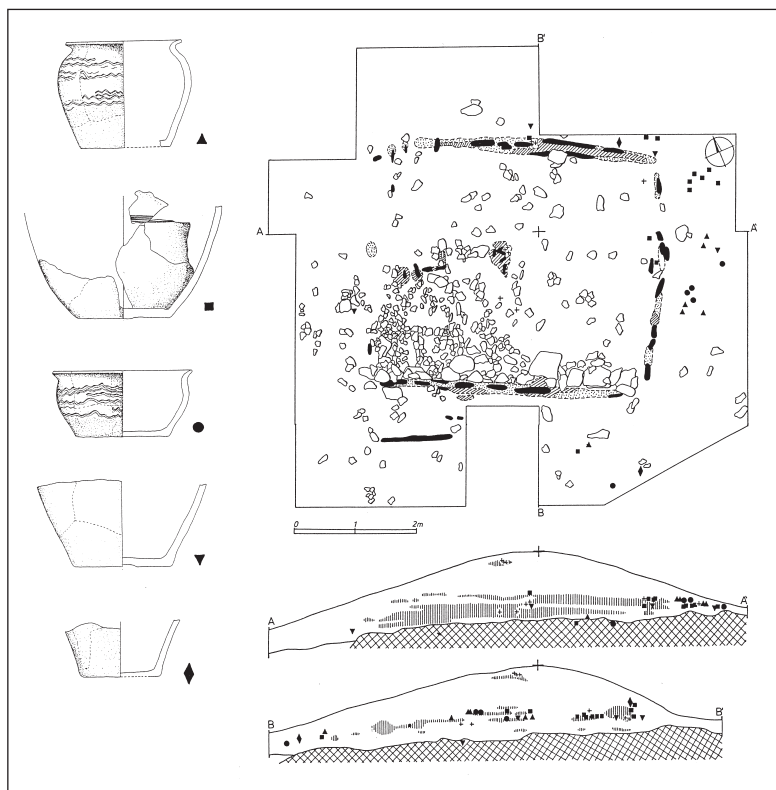
vypovídají některé nálezy z hrobů; jde o většinou kvalitně, „křídovitě“ spálené kůstky, bližší upřesnění poskytuje občasný výskyt spálených kostí dospělého a dítěte, svědčící o společné kremaci kupříkladu současně zemřelého rodiče a dítěte. Podobně i spálené kosti zvířecí pomíchané s lidskými a žárem poškozené ozdůbky mohou dokládat umístění milodarů s mrtvým na hranici. O druhu dřeva užitého na stavbu hranice rovněž nic nevíme, vzhledem k většinou rozmanitému zastoupení dřevin v ohních a konstrukcích zachycených v hrobech je logicky možno uvažovat o obecně dostupném dřevu v kombinaci s jeho výhřevností.

■ Obr. 4 Půdorys mohyly v malopolské Kornatce nasypané nad pohřební hranicí (včetně rekonstrukce dřevěných prvků), 9. století. Pravděpodobně jediná archeologicky doložená pohřební hranice u západních Slovanů byla identifikována jak díky seskupení spáleného dřeva, tak vzhledem k velkému množství spálených kostí ponechaných na místě kremace

■ Obr. 5 Slovanské mohyly u Vitína (okr. České Budějovice), 8. - 9. století. Mohutné hrobové násypy ukrývají řadu stop po pohřebních obřadech spjatých především s žárovým pohřbíváním

■ Obr. 3 Kožlí u Orlíka (okr. Písek), jedna z mohyl z 8. století. Archeologický výzkum zachytil nejen kamenné a dřevěné konstrukce, ale i záměrně rozbitou keramiku rozhozenou na různých místech násypu. Značky u rekonstruovaných nádob odpovídají značkám střepů v plánu a v profilech

Nejsme-li schopni archeologicky poznat proces raně středověké kremace, ještě hůře jsme na tom s otázkou duchovní podstaty tohoto úkonu. Jen velmi opatrně bychom mohli uvažovat o ideji, že jen to, co projde očištným ohněm, může existovat „tam“, že jen to, co je takto zničeno pro tento svět, může existovat na onom světě. Při těchto úvahách se ale ocitáme na velmi tenkém ledě dohadů a domněnek. Evropa opustila pohřeb žehem během prvních staletí středověku natolik absolutně, že podstata křesťanství v myšlenkově světě raně středověkého člověka je zcela mimo možnosti našeho poznání. Mezi slovanskými pohřebními hranicemi a plynovými pecemi moderních krematorií leží ve střední Evropě více než tisíc let výlučného pohřbívání nespálených těl. Raně středověká kremace nemohla tedy zanechat žádnou stopu v tradici, v myšlení a v konání lidí – v tomto případě nám tedy nepomůže ani jinak často využívané etnologické bádání.

Již v úvodu bylo řečeno, že oheň spjatý s poslední cestou člověka se

netýkal pouze spálení lidského těla (byť tato fáze byla jistě nejpodstatnější), ale i vlastního pohřebního místa, hrobu. V jeho přípravě, rituálním očištění, vlastním obřadu ukládání ostatků i v dalších úkonech hrál totiž oheň jistě významnou úlohu – a tady už archeologové jistou šanci mají.

Zatímco slovanské žárové hroby 6. a 7. století, s urnami uloženými v jámě pod zemí, lze v Čechách spočítat téměř doslova na prstech, nepoměrně čtenější a po archeologické stránce i relativně dobře poznané (samozřejmě jen v té relativnosti, kterou dnes sebedokonalejší archeologické výzkumy mohou poskytnout) jsou hroby mohylové, budované především v 8. a 9. věku.

Hrobové ohně stavitelů mohyl

Někdy kolem přelomu 7. a 8. století začali Slované nasypávat pohřební mohyly. Ponechme protentokrát stranou otázku, kudy a jak se tento zvyk dostal do Čech a jestli pod mohylami pohřbívalo veškeré obyvatelstvo, nebo zda byly už pů-

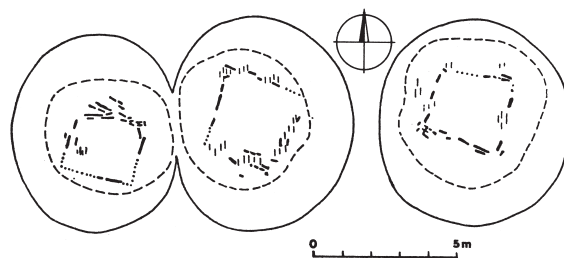
■ Obr. 6 Prachovské skály, spálený dům mrtvého s centrálním kostrovým pohřbem, 9. století

vodně omezeny jen na část českého území či na specifický okruh populace. Každopádně mohyly vznikají v souvislosti s žárovým pohřbíváním, slouží jako místa k uložení spálených pozůstatků a vzhledem k velikosti (průměr nejčastěji 7 až 8 metrů) poskytují archeologům zásadní informace o pohřebním rituálu, tedy alespoň o té fázi pohřbu, která proběhla v místě mohyly.

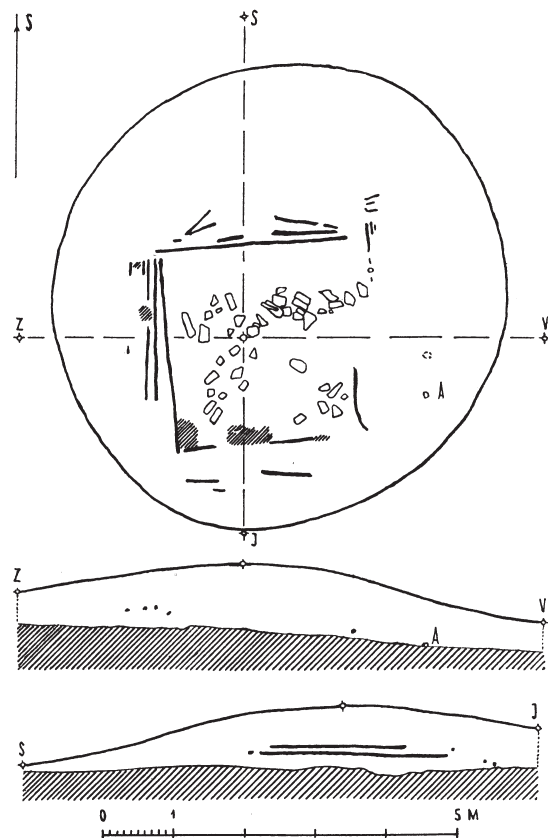
Mohyla jakožto záměrně navršený monument je samozřejmě plná rituálních stop, z nichž ovšem oheň dominuje. Na původní úrovni terénu nalézáme často menší i rozsáhlejší vypálená místa, která můžeme pravděpodobně spojovat s obřadní úpravou, očištěním plochy budou-

cího hrobu. Hlavní stopy po ohni jsou však v případě mohyl spojeny s pozoruhodnými dřevěnými „stavbami“. Jde o centrálně umístěné rámce, ohrady, tvořené silnější kulatinou, někdy snad trámy, často i jen silnějšími větvemi, uspořádanými do zhruba čtvercového tvaru o straně asi 3–4 metry. Ve výjimečných případech byla snad dřeva sroubena, většinou ale jen volně položena. Někdy bylo použito jednoho druhu dřeva, setkáváme se ale i se značně různorodým zastoupením až tří druhů místních dřevin.

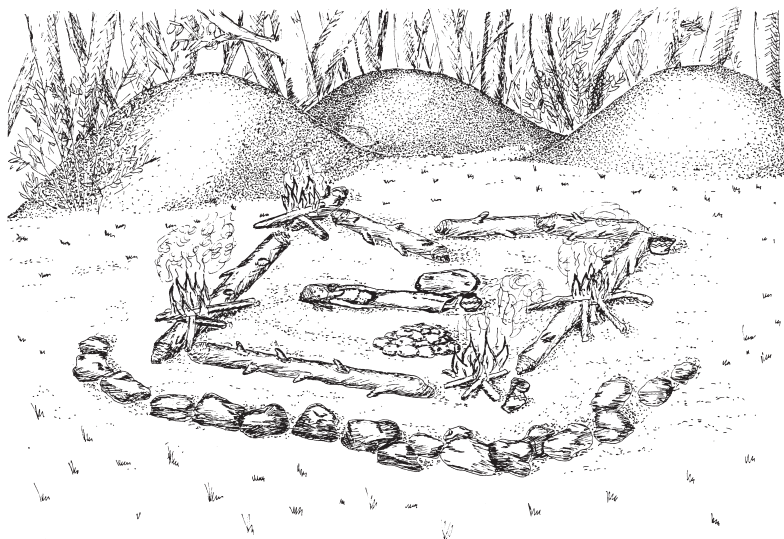
Jde bezesporu o „stavbu“ rituálního významu, což dokládají stopy ohně, kterému část nebo celá tato „konstrukce“ podlehla. Docházelo

■ Obr. 7 Spálené domy mrtvých v žárových mohylách v Prachovských skalách u Jičína, 8. století (podle R. Turka)

■ Obr. 8 Pňovice (okr. Příbram), půdorys a profil žárové mohyly, s výrazně zachyceným domem mrtvého, 8.-9. století. Vícenásobné pásy spáleného dřeva dokládají patrně vyšší stěny symbolického příbytku (podle R. Turka)

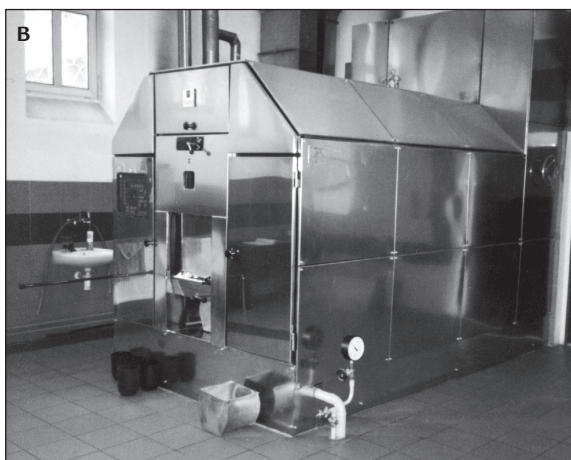

■ Obr. 9 Domy mrtvých pod mohylami byly zpočátku stavěny a zapalovány i v souvislosti s pohřby nespálených těl. Pokus o rekonstrukci stavu před nasypáním mohyly, Kožlí u Orlíka (okr. Písek), 9. století

k tomu v průběhu budování mohyly; zasypané hořící dřevo se tak – bez přístupu vzduchu – místy proměnilo v dřevěné uhlí. Smysl dřevěných pravoúhlých konstrukcí je tedy obvykle hledán v rituálních souvislostech a označován jako „dům mrtvého“. V jeho blízkosti byly záměrně rozbity keramické nádoby (i tuto skutečnost lze detailním výzkumem zjistit) a vloženo či vhozeno spíše symbolické množství spálených kůstek. Většina lidských ostatků byla umístěna na vrcholu mohyly, patrně v nádobě postavené na kůlu zaraženém do násypu.

Ohněm transformovaný „dům mrtvého“ kupodivu zůstal na čas součástí hrobu i po přechodu k pohřbívání nespálených těl, poměrně rychle ale z mohyl mizí. Ze závěrečné fáze mohylového pohřbívání, kdy mohyla představuje jen výrazný rov nad pohřbem nespáleného těla, už podstatné stopy ohně doloženy nejsou.

Oheň v hrobových souvislostech samozřejmě nějakým způsobem přetrvával i po – zpočátku zcela formálním – přijetí křesťanství. Nález uhlíků v plochých hrobech bývají někdy spojovány s tzv. vykuřováním hrobové jámy, vzhledem ke sporadickému výskytu tohoto jevu jde ale spíše o náhodné dochování pozůstatků jiných aktivit v místě hřbitova. Na druhou stranu, pálení ohňů na hrobech bylo patrně rozšířeným zvykem, často zmiňovaným (a zakazovaným) v raně středověkých písemných pramenech. V podobě zapalování svíček na hrobech přetrvával ostatně tento obyčej do dnešních časů.

■ Obr. 10 Dvě podoby dnešní kremace: zcela odlišné ideje a přístupy, stejný výsledek. A hranice v Káthmandú, Nepál; B plynová pec krematoria v Praze-Strašnicích

Hledání smyslu pohřebních ohňů

Archeolog by se samozřejmě neměl smířit s tím, že zná mechanismus jevu, snaha o zjištění příčiny však obvykle zůstává ve sféře dohadů – nejinak je tomu i s interpretací projevů lidského konání v pohřebním ritu. Jisté závěry umožňuje snad jen porovnání církevních zákazů dochovaných v západoevropských pramenech raného středověku (konckonců sem patří i „bezbožné kratochvíle provozované nad mrtvými“, které zmiňuje Kosmova kronika) s výsledky etnologického pozorování 19. a 20. století. Jsou-li totiž stejné jevy zaznamenány moderní etnologií a odsouzeny církevními veličinami 9. nebo 10. století, pak lze do jisté míry spojit přítomné s minulým a smysl některých novověkých hrobových praktik vztáhnout i na úkony prováděné v raném středověku. V souvislosti s naším tématem je ovšem zachováno jen velmi málo údajů – jde vlastně pouze o pálení ohňů na hrobech, které představuje jakousi formu vzpomínkové slavnosti. Na téma lze ovšem nahlédnout z větší šíře a vzít do úvahy i zmíněné rozbité nádoby v mohylách na jedné straně a rituální ničení věcí v novověku (ať už je to třeba zlomená dýmka) na straně druhé, zdůvodňované tím, že mrtvé (tedy rozbité) věci mrtvému poslouží lépe. Oheň v případě kremace a stavby mohyly nebyl likvidační, neničil, pouze sloužil k přechodu – tělo nebylo zničeno ale transformováno, teprve plameny mohly z dřevěné ohrady učinit příbytek mrtvého. Snad jen keramické nádoby oheň takto transformovat nedokáže, radikální změnu jejich podstaty představuje jejich rozbití.

Živý oheň

K hrobovým ohňům se pochopitelně vztahují i témata, která archeologie z podstaty svých pramenů nikdy řešit nemůže – přesto, či snad právě proto stojí za připomenutí alespoň jedno z nich. Jde o tzv. živý oheň, o němž se zmiňují jak staré církevní zápovědi, tak etnologická pozorování. Uvádí ho už proslulý „Seznam pověr a zvyklostí pohanských“ (*Indiculus superstitionum et paganiarum*), sepsaný v 8. století patrně v klášteře ve Fuldě. Mezi stručně pojatými položkami

pohanských nepřístupností najdeme i „*oheň třený ze dřeva, zvaný též nodfyr*“. Podle etnologických pozorování shromážděných v Evropě ještě v průběhu 19. století byla ohni rozdělanému pomocí tření dřeva o dřevo přičítána zvláštní moc, měl být účinnější, čarovnější, a tudíž v lidových obřadech využívaný více, než běžný oheň vykresaný. Vzešel ze dřeva, a byl tudíž nejčastěji označován jako živý oheň, případně oheň potřeby. Přestože není živý oheň v uvedených pramenech přímo spojován s posledními věcmi člověka, lze jeho užití v době žárového pohřbívání přinejmenším předpokládat. Který jiný plamen by měl proměnit podstatu lidí a věcí, než ten, jehož očištnou sílu tradovala lidská pokolení po tisíciletí.

Literatura

- Gennep, A. van 1996: Přechodové rituály. Systematické studium rituálů. Praha.
 Krekovič, E. (ed.) 1993: Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava.
 Lutovský, M. 1998a: Mohylové pohřebiště v Kožlí u Orlíka, okr. Písek. K poznání raně středověkých mohyl ve středním Povltaví, Archeologie ve středních Čechách 2, 277–327.
 Lutovský, M. 1998b: Dvacet džbánů medoviny a bezbožné kratochvíle. O pohřbívání trochu jinak, Archeologické rozhledy 50, 784–800.
 Lutovský, M. 2006c: Úprava prostoru pod raně středověkými mohylami (na příkladu Čech a Moravy), Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 39, 69–76.
 Zibrt, Č. 1894: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku (*Indiculus superstitionum et paganiarum*). Praha (reprint 1995).
 Zoll-Adamikowa, H. 1977: Typy konstrukci drewnianych w słowiańskich kurhanach ciałopalnych, Acta Archaeologica Carpathica 17, 73–119.
 Zoll-Adamikowa, H. 1982: Die Überreste der Kremationseinrichtungen auf den frühmittelalterlichen slawischen Gräberfeldern, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 17, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, 87–96.

Summary

Fire in burial rituals of early medieval Slavs

The contribution outlines possibilities of archaeological recognition of burial rituals, especially in relation to cremation and barrow building. In early medieval barrows burnt rectangular constructions, possibly 'houses of dead' are often present. In case of cremation and barrow building the fire represents a fundamental element of a transitional ritual – the body is not destroyed but transformed and the flames transformed the simple wooden enclosure into a dwelling for the deceased.